

TARİHİN İKTİDARININ YOK SAYDIKLARI: YAPILAR VE MİMARLAR / KOOPERATİF EVLERİ¹

Y. Yeşim Uysal, ODTÜ Mimarlık Tarihi Programı Doktora Öğrencisi

Giriş:

“Ankara’da 1930-1980 Yılları Arası Sivil Mimari Kültür Mirası Araştırma, Belgeleme ve Koruma Ölçütleri Geliştirme Projesi” kapsamında konut yapıları araştırılmakta, belgelenmekte ve geleceğe aktarılmaları için koruma ölçütleri geliştirilmektedir. Proje, kamusal yapılara odaklanmış modern mimarlık anlatısının dışında kalan, gündelik hayatın kendisini temsil eden ve kamusal yapılardan farklı olarak dinamik bir idari, siyasi, ekonomik, kültürel, mimari değişkenliğe sahip konut yapıları üzerinde durur. Türkiye’de kent ve mimarlık tarihi çalışmalarında kamusal yapıların önemle yer almasına karşın, kendine ait özel koşullarla gündelik hayatın tam da içinde bulunan konut yapıları bu çalışmalar içinde kendine yer bulamaz. Gerek tarihsel perspektif açısından, gerek mimarlık disiplinine yaptığı katkılar, gerekse de farklı ölçek ve bağlamlarda ortaya çıkan ürünler dikkate alındığında, kentte sivil mimari bellek oluşturması açısından sahip olduğu öneme rağmen konut yapıları yeterince ilgi göremez. Konut alanında birkaç özgün örnek üzerine yapılan çalışmaların dışında, gündelik hayatın belleğini oluşturmaya yönelik girişimler oldukça kısıtlıdır. Bu durum özellikle toplu konut ve tek yapı gibi geniş kesimler tarafından kullanılan yapıların kent ve mimarlık tarih yazımının dışında kalmasına neden olur.

Bu çerçevede, bu bildiri de sivil üretim mekanizmaları içinde bir konut üretim biçimi olarak kooperatif evleri ele alınacaktır. Konunun sınırlandırılması, projenin alt başlıklarının aydınlatılması ve örnek teşkil etmesi bakımından savaş sonrasında Ankara ili gelişim sınırları içerisinde bulunmayan Keçiören semtindeki üç kooperatif yapılaşması üzerinde durulmakta, Ucuz Subayevleri Kooperatifi, Merkez Bankası Kooperatifi ve Konservatuar Kooperatifi Evleri barındırdıkları planlama anlayışı, tasarım ilkeleri, kentle kurdukları ilişki, kullanıcı profili ve mimarın kimliği açısından değerlendirilmektedir.

Türkiye’de Savaş Sonrası Konut Sorununa Yaklaşım

¹ Bu yazı Doç.Dr. Nuray Bayraktar’ın yürütücü, Doç.Dr. Bülent Batuman, Dr. Umut Şumnu ve Tezcan Karakuş Candan’ın araştırmacı, Ece Akay, Elif Selena Ayhan, Y.Yeşim Uysal ve Didem Bahar’ın bursiyer olarak görev aldığı *Ankara’da 1930-1980 Yılları Arasında Sivil Mimari Kültür Mirası: Araştırma Belgeleme, ve Koruma Ölçütleri Geliştirme Projesi* adlı TÜBİTAK projesi kapsamında yapılan araştırmalar ve elde edilen veriler sonucunda yazılmıştır.

Türkiye’de konut sorunu başta başkent Ankara olmak üzere, özellikle büyük kentlerde Cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda başlar. (Aydın, vd., 2005: 541) Bu yıllardan itibaren yeni iş olanaklarından yararlanmak isteyenlerin göçü ile birlikte kentler alt yapı yetersizlikleri ve konut ihtiyacı ile karşı karşıya gelir. Ankara’da yeni kurulan devlet mekanizmasının farklı kademelerinde görev yapan kişilerin barınma sorunu, kamusal alanlarla yeniden başkenti inşa etmek isteyen devletin karşısına büyük bir sorun olarak çıkar. (Aydın, vd. 2005: 533-547) Ancak devlet kentlerdeki bu büyümenin sorunlarına karşı yeterince hazırlıklı değildir ve kamusal alana yönelik oluşturduğu etkin imar programını konut alanına taşıyamaz. 1950 sonrası girilen hızlı endüstrileşme süreci ise ülkenin yüzleştiği bu problemin niteliksiz ve sağlıksız yapılaşma ile birlikte daha da belirgin hale gelmesine neden olur.

Türkiye II. Dünya Savaşı sonrası, savaşa katılmamış olmasına rağmen büyük bir değişim içine girer. Bu değişimin temelinde çok partili hayata geçiş bulunur. (Zürcher, 1993: 321-451) Tek parti döneminin 1929 bunalımıyla başlayan süreçten sonra etkinleştirdiği kendi kendine yeterli toplum ve içe dönük endüstrileşme prensibi yerini dış yardımlara ve hızlı endüstrileşmeye bırakır. Bu tarihten itibaren devletin işleyişinden gündelik hayat pratiklerine kadar geniş bir alanda hızlı endüstrileşme ve dış yardımların etkisi ile değişimler başlar. Türkiye 1947 yılında Marshall Planı kapsamında yardım programına alınır. Bozdoğan bu dönemde batılı kelimesinin Türkiye’deki algısının Avrupalı’dan Amerikan olana geçişini vurgular. (Bozdoğan, 2008: 116-138) Artık kendi kendine yeten, muasır medeniyetlerden biri haline gelme idealleri, dış yardımlarla birlikte “kalkınma” söylemine dönüşür. Bu söylem içinde liberal ekonominin nüvelerini barındırırken, tüketim nesnelere ulaşılabilir olması ile de “yeni bir yaşamı” tarifler. Böylece Amerikan yardımlarının bir sonucu olarak ülkede hakim olan Amerikanlaşma eğilimi toplumun farklı kesimlerini de etkiler.

Bu dönemde Amerikan vurgusu ile modern üretim-tüketim biçimleri ve bu biçimlerin örgütlenmesi mimarlık disiplinin içinde bulunduğu yapılanmayı da etkiler. Mimarlık ortamı tüm dünyada hızla uygulanmakta olan uluslar arası stili yeni yapı malzemeleri ve teknikler ile fabrikalardan konuta bir dizi alanda uygulama imkanı bulur. Bozdoğan’a göre bu dönemde Türkiye’deki mimarlar uluslar arası stilin yerelleşmesi ve yansızlaşmasında / nötrleşmesinde (*localization and naturalization*) mimarlık mesleği kültürü ve yerel yapı üretim pratiklerini dönüştürerek, aktif katılımcılar olurlar. (Bozdoğan, 2008: 117) Konut ise farklı kesimden mimarların aktif olarak şekillendirecekleri önemli bir iş koludur. Bu iş kolu yalnızca yeni tasarım anlayışı ile kente yeni imgeler kazandırmaz, aynı zamanda “yeni bir yaşam” biçimi

oluşturur. Konutun modernizasyonu, aynı zamanda konforun da modernizasyonu anlamına gelir. Bozdoğan konforun modernizasyonunu havalandırma, özel banyolar, sıcak su, duvardan duvara halı, radyo, televizyon ve diğer teknolojik aygıtlarla “iyi yaşamak” ve tüketimin içselleştirilmesi olarak açıklar. (Bozdoğan, 2008: 129) Ancak, burada tarif edilen “iyi yaşam” şüphesiz toplumun tüm kesimlerine ulaşamaz ve artan kent nüfusu ile birlikte konut sıkıntısı, apartmanlaşma ve yap-sat sürecini tetikler ve “iyi yaşamı” sunmakla görevli olan mimar, kısıtlı imkanlar içinde bu hayali kovalamaya başlar. Bir yandan “iyi yaşam” özlemi, diğer yandan üretimdeki yetersizlikler, yaşam biçimlerinin mimarın planlama kararları ile doğrudan ilişkili olduğu konut üretiminde içinde bulunulan ortamı sosyal açıdan tarif eder.

Konut sorunu mimarın tasarım problemi olmasının yanında, özünde toplumsal bir sorundur. Bu sorununun çözümü için Cumhuriyet tarihi boyunca hükümetler farklı dönemlerde bir dizi karar üretir, ancak bu kararların çoğu hayata geçirilirken problemler yaşanır. Haziran 1948 yılında 5218 sayılı kanunla, 10 sene için, yasal çerçevede içinde ev yapacaklara, ucuz arsa temini sağlanmak istenir. Bu kanunun geçeköndü bölgelerindeki sağlıksız yapılaşmayı önleme yönünde bir adım olduğu düşünülür. Ancak kanunun uygulamasında sorunlar çıkar ve geniş kesimlere ulaşamaz. Aynı tarihte çıkan 5228 sayılı Bina Yapımını Teşvik Kanunuyla ise konut inşa edecek kişilere arsa temini, bazı vergilerden muafiyet, inşaat malzemelerinin tedariki, nakli ve düşük faizli kredi imkanları sunulur. Ancak arsa temini konusunda yaşanan sorunlardan dolayı bu kanunun etkin olarak işletilemediği görülür. (Skidmore, Owings and Merrill Mütahasısları, 1951: 75) 6188 sayılı ve 1953 tarihli Kanunun çıkartılması ile Belediye kendi arazisini ucuz ve basit konut yapımı için kullanacak ve maliyeti üzerinden dar gelir gruplarına dağıtma işini üstlenir. (Aydın, vd., 2005: 541) 16 Temmuz 1956 gün ve 6765 sayılı İmar Kanunu ile de iskan sınırları dışında geçici yapı izni verilir. (Skidmore, Owings and Merrill Mütahasısları, 1951: 75) Bu süreçte devletin genel eğilimi ucuz arsa temini ile konut sorununu serbest piyasa mekanizmaları içinde çözmek olur. Kamu kesimi denetim mekanizmasında ve alt yapı temininde rol alır, karar mekanizmalarının oluşmasında mülkiyetten kaynaklanan baskı mekanizmalarına karşı duramaz. (Balamir, 1975: 295-318)

Bu durum 1950’li yıllarda Amerikalılarca hazırlanan iki raporla da net biçimde açıklanır. 1951 tarihinde Skidmore, Owings ve Merrill Firmasının Türkiye Hükümeti için hazırladığı “Türkiye’de Yapı, İmar ve Mesken Konuları Hakkındaki Rapor” (Skidmore, Owings and Merrill Mütahasısları, 1951) ve 1956 yılında Mimar Bernard Wagner tarafından hazırlanan “Türkiye’de Mesken Meselesi” başlıklı rapor (Wagner, 1956: 76-77, 78-80, 1956: 119-139)

savaş sonrası dönemde Türkiye'deki konut üretiminin genel tablosunu çıkartmakla kalmaz, önlem alınması yönünde geleceğe ilişkin devlete de bir dizi de tavsiyede bulunur.

İstanbul'da dönemin en büyük projesi olan ve inşaatında devletin tüm imkanlarını seferber ettiği Hilton Otelinin tasarımcıları Skidmore, Owings ve Merrill Firması 1951 yılında, Türkiye Hükümeti tarafından mesken, resmi bina inşaatı ve şehircilik problemlerini incelemek üzere görevlendirilir. Firma hazırladığı raporda konut sorunun büyüklüğüne dikkat çeker ve özellikle işçi konutları, köy konutları ve gecekonduların iyileştirilmesi yönünde adım atılması gerekliliğinden bahseder. Firmaya göre devlet konut üretimine hakim değildir; yapı standartları henüz belirlenememiş, özellikle düşük maliyetli konut üretiminde finansman sorunu çözülememiş ve her şeyden önemlisi “milli mesken politikası” oluşturulamamıştır. (Skidmore, Owings and Merrill Mütahasıları, 1951: 94-101) Firma doğrudan Başbakanlığa bağlı çalışacak “Milli Mesken Ofisinin” kurulması, milli konut politikası üretilmesi, Bölge Planlama Büroları'nın kurularak, bu büronun konut arsaları ve uygulamaları konusunda görev alması, aile yaşamı için elverişli konut standartlarının belirlenmesi, yapı sanayisinin gelişmesi, konut mevzuatının yeniden gözden geçirilmesi ve finans konusunda araştırmada bulunulması yönünde önerilerde bulunur.

1950'li yıllarda Amerikan Yardım Heyetinden Mimar Bernard Wagner² ise farklı illerde yürüttüğü araştırmanın ardından “Türkiye'de Mesken Meselesi” isimli bir rapor yayımlar. Wagner kooperatiflere ucuz arsa temini, yeni yapılan yapılara 10 sene vergi muafiyeti, düşük faizli kredi gibi imkanların hali hazır ekonomik duruma göre hazırlandığını ve milli mesken politikası oluşturmadığına dikkat çeker. (Wagner, 1956: 119-139) Bu raporda Wagner de, Skidmore, Owings ve Merrill Firması ile benzer biçimde hükümetin imar programı ve mesken politikası olmadığını belirterek, mesken politikasının oluşturulması ve uygulanması için Milli İskan Müdürlüğü'nün kurulmasını önerir. (Wagner, 1956: 78-80)

1958 yılında Bayındırlık ve İskan Bakanlığı kurulur ve Bakanlık bünyesinde yapı üretim standartlarının belirlenmesine yönelik önemli çalışmalar yürütür. (Sey, 1998: 275) Ancak 1950'li yıllar boyunca konut standartlarının belirlenmesi ve yapı endüstrisinin gelişmesi konusunda kapsamlı çalışmalar yürütülemez. 1950'li yıllarda sağlıklı bir malzeme olduğuna

² Mimar Bernard Wagner, Martin Wagner'in oğludur. Martin Wagner iki yıl İstanbul İmar Müdürlüğü'nde müşavir olarak, bir yıl da Ankara'da Nafia Vekaleti'nde çalışır. Daha sonra Harvard Üniversitesi Şehircilik Kürsüsü'ne öğretim üyesi olarak atanır. Bknz. Sayar, Zeki (1956), “Mimar Bernard Wagner'in Türkiye'deki Çalışmaları”, *Arkitekt*, 02 (284): 76-77.

inanılan betonarme teknolojisi, (Cengizkan, 2002) konut üretiminin yegane tekniği olarak görülür. Bu yıllarda çok sayıda çimento fabrikası açılmasına rağmen, ihtiyaca yönelik talepler karşılanamaz. Wagner raporunda çimento, kereste ve inşaat çeliğinde kısmi ithalat yapıldığını belirtirken, cam, fayans, teshin boruları ve elektrik tesisatına ait tüm malzeme ve ekipmanın % 100 ithal edildiğine dikkat çeker. (Wagner, 1956: 76-77) Böylece Türkiye’de mimar, savaş sonrası dönemde ülkede sınırlı şartlar içinde, dünyadaki gelişmeler ışığında tasarımlar üretir.

Raporlarda ele alınan bir diğer önemli konu konut finansmanına dairdir. Konut üretiminde finansman bulunması konusunda ilk raporda devletin bazı konutların inşasını üstlenmesi gerektiği belirtilirken, Amerikan hükümetinin işçi ve düşük gelirliler için kira yardımından, mahalle ölçeğindeki sosyal konutlara kadar bir dizi alanda konut finansmanını sağladığını belirtir. (Skidmore, Owings and Merrill Mütahasıları, 1951: 86-94) Ancak ikinci raporda konu devletin düşük faizli kredi sağlaması ve kira ve el değiştirmede denetimi sağlaması noktasında tartışılarak, Amerika’daki *mortgage* sistemi anlatılır. (Wagner, 1956: 119-139) Nitekim savaş sonrası dönemde, Türkiye hükümeti de liberal ekonomi söylemleri içinde sosyal konut konusunda bir görev üstlenmez ve konu yukarıda değinildiği üzere serbest piyasa mekanizmalarına bırakılır. Savaş koşulları ile işlerlik kazanmayan konut kredi sistemi 1946’da 4947 sayılı kanunla Türkiye Emlak Bankasının kuruluşu ile işlerlik kazandırılmak istenir. (Aydın, vd., 2005: 535) Emlak Bankası’nın kuruluş amacı konutsuz halka uzun vadeli, düşük faizli kredi açmak, yapı ve yapı malzemesi üretimi ve ticareti yapmaktır. Ancak gelinen noktada Banka ucuz konut üretiminin teşvikinden çok, orta ve üst gelir gruplarına hitap eden konutları destekler.³ Aynı şekilde konut kredisi sağlamakla görevli olan diğer kuruluşlar da benzer biçimde kredi kullanım düzeyini istenilen boyutlara taşıyamaz.

Bu noktada, kooperatifler finansman sağlanması açısından kullanıcı için daha güvenilir konut üretim sistemleri olarak karşımıza çıkar. Türkiye’de 1950’li yıllardan itibaren yapı kooperatiflerinin artmasının temel nedeni yukarıda belirtilen 5218 ve 5228 sayılı kanunlarla konut üretiminin devlet tarafından desteklenmesidir. Kooperatifler özellikle kamu çalışanları tarafından, devletçe üstlenilmeyen konut üretimini topluluklar için örgütleyen sivil bir düzene sahiptir.

Türkiye’de Yapı Kooperatiflerinin Ortaya Çıkışı

³ Bu durum her iki raporda da belirtilmiştir.

Cumhuriyet ilan edildiğinde, Ankara'ya gelen üst düzey bürokratlardan, inşaatlarda çalışmak için göç eden niteliksiz işçilere kadar, toplumun her kesimi konut sorunundan etkilenir. Ancak, ilk konut kooperatifinin kurulması 1935 yılında mümkün olur. Ortaya çıkan ilk kooperatifler tarım kooperatifleridir. Bu dönem CHP'nin "devletçilik" siyasetinin yoğunlaştığı döneme rastlar. (Aydın, vd., 2005: 441) Türkiye'de kooperatifçilik 1930'lu yıllardan itibaren, yasal ve kurumsal düzenlemelerle geliştirilmeye çalışılır. Kooperatifler ülke siyasetinde devletçilik ilkesi ile örtüşmesinden dolayı devlet tarafından da benimsenmiş bir yöntemdir. 20 Mayıs 1931'de Türk Kooperatifçilik Cemiyeti kurulur.

Cemiyeti kurma görevi İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya verilir. Cemiyetin tüzüğünde çalışma prensipleri şu ilkelere bağlanır: "Cemiyet bütün çalışmalarını CHP'nin prensiplerine uygun olarak tanzim eylemeyi kendisi için düstur bilir." (Aydın, vd., 2005: 441) Cemiyet 1933'de Ankara'ya taşınır ve 1934 yılında Karınca Dergisini yayınlamaya başlar. Aynı yıl Prof. Yusuf Kemal başkanlığında Yönetim Kurulu üyesi Nusret Uzgören konut kooperatifleri üzerine çalışmakla görevlendirilir. Uzgören 26 Mayıs 1934 tarihinden itibaren de kooperatifçilik üzerine Hakimiyet-i Milliye gazetesine yazılar yazmaya başlar; böylece kooperatifçilik süreci hem gazete hem de kendi yayın organı olan Karınca dergisi ile özendirilmeye çalışılır. Cemiyet 1948 yılında "Türk Kooperatifçilik Kurumu" adını alır. Kurum 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'na, daha sonra da 2908 sayılı Dernekler Kanunu'na göre tüzüğünde gerekli değişiklikleri yaparak, günümüzde değin faaliyetlerine devam eder. (Aydın, vd., 2005: 441)

İlk yapı kooperatifçiliği girişimi Emlak Bankası'nın 4000 memurun ikameti için tasarladığı apartman tipi, merkezi ısıtmalı konut projesidir. Bu tasarımda toplumun değişik kesimlerine hitap etmek üzere 3'ten 6 odalıya kadar farklı konut tipleri bulunur. Ancak, proje olumlu bulunmaz ve uygulamaya geçemez. (Aydın, vd, 2005: 441) Uygulamaya geçen ilk kooperatif deneyimi üst düzey bürokratlar, bankacılar ve gazetecilerden oluşan bir grup tarafından ortaya atılır. Halkevleri toplantılarında bir araya gelen bu kişiler 15 kişilik geçici idare heyeti kurarak, 1000 kişilik olması beklenen kooperatifi hem Karınca dergisinde hem de Hakimiyet-i Milliye gazetesinde tanıtır. Jansen planında da var olan bahçeli konut anlayışıyla oluşturulmak istenen kooperatife ilgi beklenildiği kadar yoğun olmaz. Planları Jansen'e hazırlanmış olan kooperatif, Jansen'in yeni bir plan hazırlayarak yerleşime açtığı Bahçelievler ve Yenışehir arasındaki alanı satın alır. (**Resim 1**) 11 Mayıs 1936 tarihinde Emlak ve Eytam Bankası İnşaat maliyetlerinin % 90'ı oranında kredi vermeyi uygun bulur.

Ancak süreç içerisinde Ankara Planına aykırı olduğu gerekçesiyle elektrik, su, kanalizasyon, yol vb. alt yapı hizmetleri götürülemez. Yapılan siyasi görüşmeler sonucunda 169 ortaklı Bahçeli Evler Kooperatifi inşaatı 24 Ekim 1938’de tamamlanarak, konutları sahiplerine teslim edilir. Ancak son gelinen noktada, Jansen tarafından hazırlanan planlar terk edilir; bitişik nizam konutlar ayrılır, oda sayıları arttırılır, her konuta bodrum eklenir ve sosyal konuttan lüks konutlara dönüştürülür. (Aydın, vd., 2005: 443) Arazinin bir kısmı satılır, arazideki dükkan sayısı arttırılır, tenis kortu ve çocuk parkı ile 1944 yılında bir de sinema projeye eklenir. Böylece Türkiye’deki ilk konut kooperatifi orta ya da üst gelir grubuna ait, devletle birlikte çalışan kişiler tarafından, lüks konut anlayışı ile inşa edilmiş olur.

Bahçeli Evler Kooperatifi ile eş zamanlı yürüyen ilk kooperatiflerden biri de Güven Kooperatifidir. Bahçeli Evler Kooperatifindeki belirsizlik yüzünden bu kooperatiften ayrılanların kurduğu Güven Kooperatifinin planları, Sümerbank binasının da mimarı olan Martin Elsasser tarafından tasarlanır. (Aydın, vd., 2005: 443) Kooperatifin tip ev projeleri ise yarışma yoluyla elde edilir. Kooperatif inşaat maliyetinin yarısı Emlak Bankası’ndan, diğer yarısı ise Güven Sigorta Şirketi tarafından karşılanır. Kooperatif 1937 yılında konutları sahiplerine teslim eder. Güven Kooperatif Evleri de, Bahçeli Evler Kooperatifi gibi üst gelir grubu için tasarlanır. Her iki kooperatif bugün yoğun yapılaşmanın etkisi ile kent içinde kalmış ve çoğu yapısını kaybetmiştir. Günümüzde bu kooperatiflere ait sayılı örnek Ankara’daki ilk kooperatif yerleşimleri hakkında bilgi vermektedir.

Ankara Keçiören’de Konut Kültürü ve Kentin Gelişimine Yansıması

Son yıllarda baş döndürücü bir hızla büyüyen Keçiören ilçesi Osmanlı Döneminde sebze ve meyve yetiştirilen bağ evlerinden oluşur. Ankara civarında yer alan bağ evlerinde üzüm üretimi yapıldığı ve Ankara’nın ürettiği üzümlerin yarıdan fazlasının Keçiören bölgesinde bulunan bağlardan temin edildiği bilinmektedir.⁴ (Cengizkan, 2002, 119-141) Sevgi Aktüre 19. yüzyıl sonunda Ankara’ya demiryolu gelmesi ve kent içi ulaşımında at arabalarının yaygın kullanılmaya başlanması ile birlikte kentte bağ evi kullanımının arttığına dikkat çeker. (Cengizkan, 2002, 119-141) Bağ evleri konut işlevinin yanında aynı zamanda üretim mekanlarıdır. Bağ evlerinde ailelerin ihtiyacı olan temel gıdalar üretilir, kışa hazırlık yapılır.⁵ Ankara anılarını yayımlayan pek çok yazar Ankara’daki bağ evlerine değinir. Bu anılarda 19.

⁴ Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde, Ankara için “mamura, abadan olup, üzümü çok olduğundan adına Engüri demişlerdir” demektedir. Engüri Farsça *üzüm* anlamına gelmektedir. Evliya Çelebi, (1970) Seyahatname:122.

⁵ Vehbi Koç da Ankara anılarında Cumhuriyetin ilanından hemen önce, mayıs sonunda bağ evlerine göçüldüğü, kış başlamadan Ekim ayı gibi dönüldüğünden bahseder. (Cengizkan, 2002, 119-141)

yüzyıl Ankara’ında kışın şehirlerde oturulduğu, ticaret, zanaat ve imalatla uğraşıldığı, yazın yaylaya ya da bağ evine göçüldüğü yazılır.

Cengizkan “Bağ Evi’nden Villa’ya: Ankara Keçiören Bağ Evleri ve Kent Konutu Tipolojisinde Dönüşüm” adlı çalışmasında, bağ evi dokusundan yola çıkarak, Keçiören bölgesinde oluşan konut stokunu inceler. (Cengizkan, 2002, 119-141) Bağ evlerinin büyük bir arazi içinde bulunduğunu, konumlanışının araziye hakim bir noktada olduğunu, arazinin en yüksek noktasında inşa edildiğini, evin konumlanışında ve tasarımında güneş ve rüzgardan yararlanılacak şekilde mekansal organizasyon yapıldığını belirtir. Cengizkan ayrıca bağ evlerinin alt katlarının taş yığma, üst katı ahşap iskelet içine dolgu ile inşa edilen 2 ya da 3 katlı konutlar olduğuna dikkat çeker. Bağ evlerinde alt kat bahçe ile ilişkisi bulunan ve doğrudan üretim mekanları olan ahır, mutfak, depo, kiler gibi fonksiyonlara ayrılır.

Cengizkan’ın bu çalışmasında yaptığı önemli tespitlerden birisi bağ evlerinin yalnızca 19. yüzyılda yaygın olarak kullanılan yapılar olmadığı, konut açığının çok yüksek olduğu Cumhuriyet’in ilk yıllarında da bu açığı gidermek üzere önemli bir fonksiyonu olduğudur. Bu anlamda Cengizkan, “Bağ konutları “bağ evi” kültürünü kentin yeni yaşam standardı ile buluşturmaya çalışan bir geçiş dönemi ürünü” olarak niteler. (Cengizkan, 2002, 131) Bu geçiş dönemi ürününü cumhuriyetin ilanından sonra Keçiören semtinin gelişimi ile birlikte incelediğimizde, Cumhuriyetin ilk yıllarında Keçiören bölgesinin “bağlar bölgesi” olarak geçtiği göze çarpmaktadır. Erken Cumhuriyet döneminde Keçiören’de bir bağ evi sahibi olmak halen gelir durumu göstergesidir.⁶

Ankara’nın ilk imar planı Lörcher tarafından 1924 yılında yapılır. Bu planda başlangıçta kentin Keçiören-Etlik yönüne doğru gelişmesi öngörülür. Ancak eski şehrin korunması ve yeni bir kentin gelişmesi yönündeki tutum Keçiören-Etlik aksının yerine Mart 1924’de Çankaya-Keçiören aksının oluşturulması ile rafa kaldırılır. (Aydın, vd., 2005: 389) 11 Mart 1926 tarihli Şehremaneti Meclis Zabıtnamesi’nde ise Keçiören bağ evi semti olarak geçmektedir. Ankara Şehremaneti ile 1927 yılında yapılan yarışmada birinci olan Jansen arasında 1936 yılında imzalanan protokol gereği yine Jansen tarafından hazırlanan avan

⁶ Erken Cumhuriyet döneminin önemli mimarlarından olan ve Türk Ocağı, Etnografya Müzesi gibi yapıları tasarlayarak Birinci Ulusal Mimarlık Akımına yön veren mimarlardan olan Arif Hikmet Koyunoğlu, bu dönemde Keçiören’de bir bağ evi sahip olmak için Mustafa Efendi (Koç) ile yaptığı görüşmeyi anlatır. (Aydın, S., K. Emiroğlu, Ö., Türkoğlu, E. & D. Özsoy, 2005: 459) Nitekim Cengizkan da Keçiören’de Birinci Ulusal Mimarlık Akımı ile yenilenmiş Ruşen Eşref Ünaydın evinden söz ederek, bu bağ evinin Arif Hikmet Koyunoğlu’na ait olma olasılığından bahseder.

projelerde ise Keçiören'in bağ dokusu korunarak bahçeli köşkler inşa edilmesi öngörülür. (Aydın, vd., 2005: 453) Bu dönemde Keçiören'in bir prestij bölgesi olduğu 1928 yılında Dr. Oldenburg başkanlığında hazırlanan Alman Bilim Heyeti Raporu doğrultusunda, 1930'da Keçiören asfalt şosesi üzerinde açılan ve bu dönemde önemli ölçüde kitap yayınlayan Yüksek Ziraat Okulu'nun açılmasından anlaşılabilir.⁷

Erken Cumhuriyet döneminde Keçiören bölgesinde bağ evleri dokusu korunmuşsa da, bu doku ancak 1950'li yıllara kadar devam eder.⁸ Bu tarihten sonra Keçiören bölgesi 1957 yılında hazırlanan Yücel-Uybadin Planı ile birlikte yoğunluk artışına maruz kalır.

Kentsel Belleğin Uzantısı Olarak Ucuz Subayevleri Kooperatifi

Yücel Uybadin planında Keçiören bölgesinin kuzeyi de yerleşim alanı olarak önerilir. (Cengizkan, 2002: 127-131) Bu bölgede oluşturulan ilk konut yerleşimi Ucuz Subayevleri Kooperatif evleridir. Kooperatif Bakanlar Kurulu'nun 21 Haziran 1950 tarihli kararı ile kurulur. 20 Mart 1953 tarihli parselasyon planında 195 parsel gösterilir, ancak bu parsellerin 179'unda yapılaşma öngörülür.

Kooperatifin 1952-53 yıllarında onaylanan planı 18 hektarlık bir alana oturur. (**Resim 2**) Y. Müh. Mimar Mithat Yenen tarafından tasarlanan kooperatifin vaziyet planı topografyaya uyumlu bir biçimde yerleştirilen bahçeli konutlar, ana yol ve tali yollar ile çocuk oyun parkı alanından oluşur. Cengizkan bu planlama biçimini Türkiye'nin ilk yapı kooperatifi olan Bahçeli Evler Kooperatifi ile karşılaştırır. (Cengizkan, 2002: 157-171) Kooperatif Bahçeli Evler ile benzer biçimde bir ya da iki katlı bahçe içinde yan yana dizilmiş konutlardan oluşur. Tasarımı gerçekleştiren Mithat Yenen, Paul Bonatz'ın da eğitmen olarak görev yaptığı Stuttgart Teknik Üniversitesi'nden 1935 yılında mezun olur. (Cengizkan, 2002: 167) 1936 yılında Ankara planı hazırlık çalışmalarında Jansen'in yanında çalışır. Kendisi ayrıca Jansen'in hazırladığı Ankara Planının notlarını Türkçe'ye çevirir. Cengizkan'ın her iki kooperatif yapıları arasında mimarın kimliği ve iş yaşamı deneyimi ile birlikte kurduğu bağ, mimarın bölgede hakim olan konut anlayışını devam ettirdiği varsayımı üzerinden de kurulabilir. Yukarıda tarif edilen bağ evleri konut dokusunun devamlılığı gözetilerek yapıların topografya ile uyumlu hale getirildiği ve bahçe içinde tasarlandığı fikri öne sürülebilir. 500 m²'den az bahçesi olan konutların sayısı çok düşük olmasının mimarın bu doku ile ilişkisi

⁷ A.g.e., s. 469.

⁸ Cengizkan, A. 2002, "Bağ Evi'nden ...", s. 127-131.

kurma eğiliminden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu durum bağ evlerinin bir benzeri olarak bahçenin de kullanıcılar tarafından gündelik hayatın bir parçası olarak değerlendirilme durumlarına işaret eder.

Kooperatif konutları oldukça yalın bir biçimde tek ve iki katlı olmak üzere şekillenir. Bu yapıların mimarı Ali Mukadder Çizer'dir. Toplam 3 plan tipi, 24 çeşit konut farklı kullanıcı tiplerine yönelik tasarlanır ve böylece tek tip yapılaşmanın getirdiği tek düzelik ortadan kalkar. (Cengizkan, 2002: 166-167) Yapıların planları ortada bulunan hol etrafına sıralanmış odalardan oluşur. **(Resim 3)** Bu şekilde bir planlama anlayışının bir benzeri sofa etrafına sıralanan odalarla Anadolu geleneksel konutlarında da izlenebilmektedir. Cengizkan bu durumun soba gibi geleneksel ısınma yöntemlerinin etkin kullanılmasından kaynaklandığını belirtir. Yapıların oturma odaları yol tarafına, yani kamusal alana bakar, yatak odaları ise daha özel alanlar olan yapıların bahçesi ile bütünleşir. Bu bütünleşmeler için ara elemanları ise balkon ve teraslardır.

Yapının tasarımı incelendiğinde, oldukça yalın cephe kurgusu dikkat çeker. **(Resim 4)** Bu cephe kurgusunda 1940'lı yıllarda hakim olan geniş saçaklı, dar pencereleri, süsleme içermeyen bir yaklaşım söz konusudur. Yapının bodrum katının taşla örülmüş olması, hem hakim mimarlık yaklaşımlarının bir sonucudur, hem de bağ evlerinin yığma taş olarak inşa edilen giriş katı strüktürüne bir göndermedir. Konut yapılarının 1 ya da 2 katlı olması da bağ evi kültürünün bir yansıması olarak düşünülebilir.

Ucuz Subayevleri Yapı Kooperatifi 1957 yılında kullanıcılara teslim edilir. Hemen aynı dönemde tek katlı konut sahipleri, Ankara İmar Müdürlüğüne ikinci kat inşaat izni için başvurur ve Müdürlüğün talebi uygun bulması ile tek katlı konutların büyük bir kısmı iki katlıya çevrilir. (Cengizkan, 2002: 168) Bu durum bir yandan rant baskısına işaret ederken, diğer yandan da mevcut konut dokusunun yarattığı olanakların kullanıcılar tarafından talep edilmesi biçiminde de açıklanabilir.

Ucuz Subayevleri Kooperatifi Ankara kent yaşamının bir uzantısı olarak oluşan kolektif belleğin nüvelerini taşıyan, gündelik hayata dair örneklerden biridir. Burada, kent yaşamına dair belleğin, bir etkin aktör olarak mimar tarafından kullanılması söz konusudur. Mimar kooperatif yapılarını tasarlarırken, bu belleğin izlerini taşıyan bir yaklaşım sergilemiş, kullanıcılar da sonrasında farklı açılardan bu belleği sahiplenmiştir.

Bürokratik Bellek, Sivil Belleğe Karşı: Merbank Kooperatifi

Keçiören İlçesinde, Sanatoryum Caddesi üzerinde yer alan Merkez Bankası Mensupları Yapı Kooperatif Evleri 1950'de kurulur ve kooperatif konutları 1961 yılında tamamlanır. Devletin en önem verdiği kurumlardan biri olan Merkez Bankası, çalışanları için barınma problemlerine dair çözümün sivil kanallarla çözülmesi düşüncesindedir. Bu sebeple Merkez Bankası çalışanları bir kooperatif kurarak, konut sorunlarını çözmek isterler. Bu çözüm elbette devlet desteği ile mümkün olabilecek, konut inşaatları için Merkez Bankası garantisizle Emlak Bankası kredileri kullanılacaktır. Altyapı ve ortak alanların gideri ise kooperatif üyeleri tarafından ödenir.

Merkez Bankası Mensupları Yapı Kooperatif Evleri, Ucuz Subay Evleri ile benzer bir biçimde, bahçe içinde tek ya da iki katlı konutlardan oluşur. **(Resim 5)** Kooperatif planının, proje kapsamında gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmaları sonucunda Sedat Çağlar tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Kooperatif planına ulaşılamamış olsa da, geçmiş fotoğraflarından ve günümüzde yapıların konumlanışından, bu kooperatifte arazi ile uyumun yeterince gözetilemediği kanısı uyanır. Öte yandan proje kapsamında yapılan sözlü tarih çalışmaları ile de yapı kullanıcıları, tasarımın iklim şartları düşünülmeden yapıldığından söz eder.

Kooperatif planlamasında 196 konut bulunur. Bu konutlar iki odalıdan altı odalıya ve 116 m²'den 315 m²'ye kadar çeşitlilik içerecek biçimde 6 tip olarak tasarlanır. (Şumnu, 2012: 26-27) Bir sivil eylem olarak Merkez Bankası çalışanları konut üretim işini üstlenmiş olsalar da, konutların biçimlenmesi kamusal alandaki bürokratik hiyerarşinin özel alana taşınması ile oluşur. Kooperatifte üst düzey yöneticilerin konutlarının bulunduğu bölge diğerlerinden ayrılırken, bu yöneticiler için dört odalı tasarımlar uygun bulunur. Oysa ki, hademeler ve diğer hizmetliler için iki yatak odasının yeterli olacağı varsayılır.⁹ Böylece sivil bir girişim olarak başlamış olan kooperatif bürokrasinin kurgusuyla şekillendirilir.

Kooperatif yapılarının tasarımları da yine Sedat Çağlar'a aittir. Yapılar 1950'li yıllarda gelişmekte olan betonarme teknolojisinin ustaca kullanılması ile uluslar arası stile gönderme yapacak biçimde tasarlanır. Tasarımda öne çıkan öge yapıların çatı eğimleri ile cephelerinin edildiği formdur. (Şumnu, 2012: 26-27) Böylelikle, geleneksel konutta yaygın olan kırma

⁹ Bu bilgiler proje kapsamında kullanıcılar ile yapılan sözlü tarih görüşmeleri sonucunda elde edilmiştir.

çatının gizlenerek, tasarımın bir ögesi haline getirilmesi mümkün olur. Betonarme sistemle inşa edilmiş olsa da, yapının su basmanının ve bodrum kata inen girişlerin taşla kaplandığı görülür. Bu durum tıpkı Ucuz Subayevleri Kooperatifinde olduğu gibi bölgedeki geleneksel konut stokuna bir gönderme olarak yorumlanabilir. Böylece mimar dönemin hakim mimarlık anlayışını ustaca kullanırken, yerel öğeleri de tasarımına katmış olur.

Yapıların planlamaları incelendiğinde, merkezde yer alan bir holün etrafına sıralanmış birimlerden oluştuğu gözlemlenir. **(Resim 6)** Bu durum yukarıda tariflenen ve Cengizkan'ın belirttiği gibi ısınma ihtiyacı gözetilerek oluşur. Bu kooperatif yapılarında da, Ucuz Subayevlerine benzer biçimde oturma odaları caddeye bakacak biçimde düzenlenir. Salon ön bahçe ile ilişkili kuracak şekilde terasla birlikte tasarlanır. Aynı şekilde mutfak da bahçe ile ilişkilendirilir. Bir üretim mekanı olarak mutfağın bahçe ile bütünleşmesi ve orta ara mekandan odalara dağılım yapılması ise mimarın bölgedeki konut stoku ile uyum yakalamasını sağlar. Cengizkan da bu kooperatiflerin 400-600 m2 arasında bağımsız bahçeleri olduğunu belirtir ve veranda ve bahçe kullanımları ile bağ evleri arasında benzerlikler kurar.

Burada tarif edildiği biçimiyle Merkez Bankası Mensupları Kooperatifi bir yandan hakim mimarlık anlayışı ile şekillenirken, diğer yandan da kentsel belleğin farklı yansımalarını bünyesinde barındırır. Kooperatif ilk kurulduğunda içerdiği sosyal donatılarla birlikte kullanıcılar arasında sıcak bir mahalle ortamı yaratır. Bu mahallenin barındırdığı sosyal fonksiyonlar bir yandan kullanıcıya çeşitli olanaklar sunarken, diğer yandan da kullanıcıların kooperatif içinde tüm ihtiyaçlarını karşılayabildiğinden, dışarıdaki hayatla ilişkisini keser. Diğer bir deyişle bir yandan belleğin devamlılığını sağlayan bu mahalle, kullanıcıyı kolektif bellek oluşumundan esirger.

Kentsel Bellekte Kopuş: Konservatuar Kooperatif Evleri

Konservatuar Kooperatif Evleri yine savaş sonrası Keçiören bölgesinde üretilmiş, ancak yüksek katlı yapı blokları ile çözümlenmiş bir projedir. Projenin mimarı Tandoğan'da Milli Savunma Kız Öğrenci Yurdu, Bursa Merkez Bankası gibi tanınmış yapılar ve çok sayıda konut tasarımı yapmış, ayrıca Ulusal Mimarlık Ödülüne sahip olan Şevki Vanlı'ya aittir. Modern tasarımlara imza atan Şevki Vanlı'nın bazı yapıları daha sonra mimarlık tarihçileri tarafından organik mimarlık olarak adlandırılır. (Yücel, 1984:120-152)

Konservatuar Kooperatifi Evleri diğerk kooperatif yapılarında olduğu gibi müstakil, bahçe içinde konutlardan oluşmaz; farklı blokların bir araya gelmesi ile bir avlu etrafında birleşen yüksek katlı konutlardan oluşur. **(Resim 7)** Dört bloktan oluşan yapıda A ve B blokları dört katlı, C ve D blokları ise 3 katlıdır. Kooperatifte toplam 60 daire bulunur. A ve B blok sokağa kapalı, içe dönük bir biçimde kurgulanır ve sıra apartman düzenindedir. Sokaktan 6 farklı girişi olan C ve D blokları ise sokağa cephesi bulunan bir düzenle sokakla bütünleşecek biçimde tasarlanır.

Yapının projesi 1956 yılında hazırlanır, inşaatı 13 Aralık 1960 tarihinde tamamlanır ve 19 Ocak 1961 tarihinde yapı kullanma izni alınır. Tanınmış sanatçı ve entelektüeller yapının kullanıcıyı profilini oluşturur. Kullanıcılar ile yapılan sözlü tarih çalışmalarında yapının gerek bu özelliği, gerekse de avlu biçimindeki geniş bahçesi ile bölgedeki ilk yüksek katlı toplu konut olduğu vurgulanır.

Yapılan arşiv çalışmalarında inşaat sırasında betonarme demiri, kalay, çinko ve hatta çivi gibi malzemelerin temininde önemli sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple yapının yığma tekniğinde inşa edildiği düşünölmektedir. Ancak yine Vanlı modern mimarlığın yalın çizgileri ile yapıyı tasarlar. Yapının cepheleri yatayda cephe boyunca devam eden balkonlarla şekillendirilir. Mimarın uluslararası akıma gönderdiği bu referans, yerel referanslarla oluşan bahçe kurgusu ile birlikte zenginleşir. Burada yoğun yapılaşmanın ortak kullanımında olan bahçenin şekillenmesinde önemli bir unsur olduğu göze çarpar.

Konservatuar Evlerinde her blokta aynı plan şeması kullanılır. **(Resim 8)** Dairelere küçük bir antreden girilir, ancak bu hol, diğerk kooperatif yapılarında olduğu gibi diğerk odaları birleştiren planlamanın ana unsuru değildir. Buradaki plan şemasında yatak odalara geçiş için ayrı bir hol kullanılır ve bu holle antre arasında bir bağlantı bulunmaz. Böylece bölgede hakim olan konut planlaması anlayışının modern bir kurgu ile değiştirildiği görülür.

Başarılı kurgusu ve tasarım anlayışı ile üretilen yapı, bir yandan yaşayanları ve oluşturduğu sosyal ortamla kullanıcıya çeşitli imkanlar sunsa da, yüksek yapılaşması, yerele atıf yapmayan kurgusu ve planlama anlayışı ile Keçiören bölgesinde bir dönemin bitip, yeni tip yapılaşmalarla yeni bir dönemin başladığını tarif eder.

Sonuç: Kent Belleğini Yeniden Tanımlamak

1958 yılında Amerikalı Herbert Muller tarafından yapılan bir araştırma Ankara’da özgün yaşamın halen kurulamadığından bahseder. Muller, bu yıllarda Ankara’nın “ihtiyaçlarını, uygulamaları ile birlikte yabancı ülkelerden getiren bir burjuva şehri” olduğu gözleminde bulunur. (Aydın, S., vd., 2005: 572) Yukarıda değinildiği üzere, bu dönemde Türkiye’de mimarlık anlayışı da benzer bir düşünceye “iyi yaşama” ideallerini kovalarken düşer. Mimar yapılı çevreyi oluşturan etkin bir aktör olarak, yeni çağın yaşam şekline olan inancını tasarımında farklı vurgularla gösterir.

Ancak yine kolektif bellek, bireylerin çabalarının ötesinde kendini var eder. Hiç beklenmedik anılar, bir anda kolektif belleği oluşturabilir; bir program yapılmaya da, farklı değerleri geleceğe taşıyabilir. Burada mimar da benzer bir kurgu içinde gelecek için oluşturulan toplumsal idealleri hayata geçirirken, toplumsal belleğin ağlarına yakalanır, yenilikçiliği bu belleği oluşturan değerlerle birlikte ele alır. Ancak bellek her zaman ortaya çıkmaz ve bu durumlarda da kırılmalar ve yeni örüntüler ortaya çıkar.

Bu bağlamda Keçiören bölgesindeki konut stokunun 1960’lı yıllara kadar “bağ evi geleneği” etrafında örüldüğü söylenebilir. Ancak 1960’lı yıllardan itibaren Keçiören’de hazine arazilerinde yoğun bir gecekondulaşma süreci yaşanır. Bağ evlerinin bulunduğu tapulu alanlara bu doku işlemez. Ancak hızlı apartmanlaşma sürecinden etkilenerek dönüşür. Bu anlamda Cumhuriyet dönemi boyunca üretilen bağ dokusunun yoğun yapılaşma ile ortadan kalktığı gözlenmektedir. Son yıllarda ise Keçiören’de nitelikli konut dokusu apartmanlaşma süreci ile birlikte azalmakta, kentsel belleği kesintiye uğratmaktadır.

Resim Listesi

Resim 1: Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi Vaziyet Planı

Kaynak: Cengizkan, A. (2002). “1950’lerde Bir Ucuz Konut Kooperatifi: Ankara Ucuz Subay Evleri”, *Modernin Saati*, Mimarlar Derneği 1927, Boyut Yayınevi, Ankara: 163.

Resim 2: Ucuz Subayevleri Kooperatifi Vaziyet Planı

Kaynak: Cengizkan, A. (2002). “1950’lerde Bir Ucuz Konut Kooperatifi: Ankara Ucuz Subay Evleri”, *Modernin Saati*, Mimarlar Derneği 1927, Boyut Yayınevi, Ankara: 162.

Resim 3: Ucuz Subayevleri Kooperatifi Konut Planlarına Örnek

Kaynak: Cengizkan, A. (2002). “1950’lerde Bir Ucuz Konut Kooperatifi: Ankara Ucuz Subay Evleri”, *Modernin Saati*, Mimarlar Derneği 1927, Boyut Yayınevi, Ankara: 164.

Resim 4: Ucuz Subayevleri Kooperatifi Konutlarına Örnek

Kaynak: Ankara’da 1930-1980 Yılları Arasında Sivil Mimari Kültür Mirası: Araştırma Belgeleme, ve Koruma Ölçütleri Geliştirme Projesi Arşivi

Resim 5: Merkez Bankası Mensupları Kooperatifi Evleri Konutları

Kaynak: Ankara’da 1930-1980 Yılları Arasında Sivil Mimari Kültür Mirası: Araştırma Belgeleme, ve Koruma Ölçütleri Geliştirme Projesi Arşivi

Resim 6: Merkez Bankası Mensupları Kooperatifi Evleri Konut Planı

Kaynak: Ankara’da 1930-1980 Yılları Arasında Sivil Mimari Kültür Mirası: Araştırma Belgeleme, ve Koruma Ölçütleri Geliştirme Projesi Arşivi

Resim 7: Konservatuar Evleri Kooperatifi

Kaynak: Ankara’da 1930-1980 Yılları Arasında Sivil Mimari Kültür Mirası: Araştırma Belgeleme, ve Koruma Ölçütleri Geliştirme Projesi Arşivi

Resim 8: Konservatuar Evleri Kooperatifi Kat Planına Örnek

Kaynak: Ankara’da 1930-1980 Yılları Arasında Sivil Mimari Kültür Mirası: Araştırma Belgeleme, ve Koruma Ölçütleri Geliştirme Projesi Arşivi

Kaynakça

- Aydın, S., K. Emiroğlu, Ö., Türkoğlu, E. & D. Özsoy, (2005) Küçük Asya’nın Binyüzü: Ankara, Dost Kitabevi, Ankara.
- Bozdoğan, Sibel (2008). “Democracy, Development, and the Americanization of Turkish Architectural Culture in the 1950s, *Modernism and the Middle East- Architecture and Politics in the Twentieth Century*, University of Washington Press, Seattle and London: 116-138.
- Balamir, Murat, (1975) “Kat Mülkiyeti ve Kentleşmemiz”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1 (2, Sonbahar 1975), Ankara: 295-318.
- Bozdoğan, S. (2008) “Democracy, Development, and the Americanization of Turkish Architectural Culture in the 1950s, *Modernism and the Middle East- Architecture and Politics in the Twentieth Century*, University of Washington Press, Seattle and London: 116-138.
- Cengizkan, A. (2002). *Modernin Saati*, Mimarlar Derneği 1927, Boyut Yayınevi, Ankara.
- Cengizkan, A. (2005) “1957 Yücel-Uybadın İmar Planı ve Ankara Şehri Mimarisi”, *Cumhuriyet’in ‘Ankara’sı*, Tansı Şenyapılı (ed), ODTÜ Yayıncılık, Ankara: 24-59

- Sayar, Zeki (1956), “Mimar Bernard Wagner’in Türkiye’deki Çalışmaları”, *Arkitekt*, 02 (284): 76-77.
- Sey, Yıldız, (1998). “Cumhuriyet Döneminde Konut”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul: 273-300.
- Skidmore, Owings and Merrill Mühendisleri, (1951) *Türkiye’de Yapı, İmar ve Mesken Konuları Hakkındaki Rapor*, Basılmamış Rapor, Ankara.
- Şumnu, Umut, (2012). “Sedat Çağlar ve Merbak Mensupları Yapı Kooperatifi Evleri”, *Bülten*, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, Nisan 2013 (105): 25-28.
- Wagner, Bernard (1956). “Türkiye’de Mesken Meselesi”, *Arkitekt*, 1956-02 (284): 76-77, 78-70.
- Wagner, Bernard (1956) “Türkiye’de Mesken Meselesi”, *Arkitekt*, 1956-03 (285): 119-139.
- Yücel, A. (1984) “Pluralism Takes Command: The Turkish Architectural Scene Today”, *Modern Turkish Architecture*, R. Holod & A. Evin ed, University of Pennsylvania Press:120-152.
- Yücel, N. (1992) “1957 Ankara İmar Planı”, *Ankara Dergisi*, 1(4): 7-38.
- Zürcher, E.J. (1993) “Huzursuz Bir Demokrasi”, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul: 321-451.